

Marek Stachowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
stachowski.marek@gmail.com

POLSKIE PANTAŁYK I JEGO WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE, SŁOWACKIE I MORAWSKIE ODPowiedniki – UWAGI O POCHODZENIU

Słowa kluczowe: etymologia, frazeologia, polski, morawski, słowacki, języki wschodniosłowiańskie
Keywords: etymology, phraseology, Polish, Moravian, Slovak, Eastern Slavonic

W języku polskim wyraz *pantałyk* występuje tylko w zwrocie *zbić z pantałyku*, który zwykle objaśniany jest jako ‘wprawić w zakłopotanie, stropić, pozbawić pewności siebie’, a więc traktowany jest jak czasownik przechodni. Natomiast w zakończeniu artykułu Rytter (2016: 20) znajdujemy cytata z *Komediantów* Józefa Ignacego Kraśzewskiego („Musi hrabia mieć resursa i nadzieje ukryte! Inaczej zbiłby z pantałyku, a trzyma się ostro”), w którym zwrotu tego użyto w znaczeniu nieprzechodnim: ‘stropić się, stracić pewność siebie, czuć się zakłopotanym/niepewnie’.

We wspomnianym artykule nie pojawia się najczęściej przewijający się w rozmowach etymologicznych domysł, że wyraz ten jest w polszczyźnie pochodzenia turkijskiego, a to ze względu na ogromnie produktywny w językach turkijskich sufix *-lyk*. O źródłosłowie tym jednak zwykle mówi się, dodając zaraz bezradne zastrzeżenie, że nie znamy w językach turkijskich wyrazu typu **pantałyk*, ani nawet jego podstawy słotwórczej, jakiegoś **panta* (w dokładnie takiej bądź choćby podobnej formie fonetycznej), który by współgrał semantycznie z wyrażeniem polskim czy ogólniej: północnosłowiańskim. W tym świetle słusznie wyraz pol. *pantałyk* nie został uwzględniony w słowniku Stanisława Stachowskiego (2013)¹.

1 Anonimowy recenzent artykułu zaleca wykorzystanie słownika etymologicznego Černycha (1993: 621). Nie wiem dlaczego. W tym miejscu czytelnikowi na pewno należy się słowo wyjaśnienia.

Rytter nie daje wprawdzie klarownej odpowiedzi na pytanie o pochodzenie *pan-tałyku*, za to przytacza wiele poświadczeń z gwar polskich oraz z języków i gwar wschodniosłowiańskich. Nie jest przy tym dla mnie bez reszty zrozumiałe następujące ujęcie:

Sądzić wolno, że [ukr. – M.S.] *збіти з пантеліку* w warunkach kultury materialnej szlachty i mieszczaństwa na południowo-wschodnich rubieżach utarło się w związku z używanym tam strojem wierzchnim – *bekieszq*, bogato zdobioną pętlcami (i cennymi guzami). Nazwa *pętla*, *pętlica* miała w ukraińszczyźnie odpowiednik *петля*, *петель* i była regionalizmem, który w granicach zaboru austriackiego (monarchii austro-węgierskiej) zapożyczony został z austriackiego *Band(e)l* (Rytter 2016: 16).

Nie jestem pewien, czy rzeczywiście trzeba wyprowadzać pol. *pętla*, ukr. *петля*, *петелька* (postaci *петель* nie notuje URS) z austriackiego *Band(e)l*. W każdym razie, jeśli rzeczywiście jest to zapożyczenie, to na poziomie pragermańsko-prasłowiańskim (Boryś 2005 s.v. *pętla*), a nie austro-węgierskim. Ale przede wszystkim nie potrafię sobie wytłumaczyć, czemu „zbiecie z pętli, pętlicy, czyli w ogóle jakie-

Otóż Černych opowiada się tam za źródłosłowem turkijskim z powodu sufiksu *-lyk* właśnie i dalej podaje jako możliwe źródło wyraz **nānd-lyk*, być może istniejący w jakimś języku turkijskim. Owa gwiazdka, dana przez Černycha, nie zniechęciła recenzenta, który pisze wprost „zwłaszcza polecam rosyjski słownik Černycha”. A powinna zniechęcić, ponieważ: (1) wyraz *pānd-lyk* nie istnieje („po pierwsze nie mamy *armat*”); (2) istnieć nawet nie może, ponieważ jest niepoprawny fonotaktycznie (najwidoczniej ani Černych, ani recenzent nie są świadomi, że sekwencja wokaliczna *ā-y* w językach turkijskich nie jest dopuszczalna); (3) podstawą tego nieistniejącego wyrazu miałyby być wyraz azerb. *pānd* ‘хитрый; прием; искусство’ (rozwoju semantycznego nikt nie tłumaczy; a nawet gdyby tłumaczył, to patrz wyżej (1)); (4) fonetycznie ani owo **pāndlyk*, ani karakałpackie (zob. niżej) *panlyk* ‘duma’ nie nadają się w sposób oczywisty na źródło słowiańskiego *pantałyk*; czemu by nie miały one dać refleksu po prostu w postaci słowiańskich **pendlyk* albo **panlyk*?; (5) ani Černych, ani recenzent nie wyjaśniają, w jaki sposób wyraz azerbejdżański albo karakałpacki miałby dostać się do języków słowiańskich, i to akurat m.in. morawskiego; (6) Černych sam nie jest przekonany do tego wyjaśnienia, co wyraźnie widać po jego ostrożnych sformułowaniach [podkr. moje – M.S.]: „Вероятно, заимствовано из тюркских языков [...]. В первой части могло быть тюркское слово [...] этим словом могло бы быть что-нибудь вроде *nānd-lyk; ср. азерб. *pānd* [...]. Источником могло послужить и какое-нибудь другое тюркское слово. Ср. каракалп. *панлык* – ‘гордость’, ‘чванство’. На украинской или русской почве слово могло быть несколько искажено под влиянием *толк, толкать*”. To ostatnie skojarzenie zapewne wyrasta ze zgrównania *сбить с панталыку* = *сбить с толку*, ale wówczas trzeba założyć, że wyraz *панталык* nigdy nie występował w słowiańszczyźnie samodzielnie, tylko od razu stał się częścią wyrażenia frazeologicznego. Poza tym, w którym miejscu, w jaki sposób i dlaczego w ogóle nastąpiły procesy fonetyczne (wszak **pendlyk* i **panlyk* byłyby bez trudności wymawialne dla Słowian), które pozwalają mówić, że słowo to po zapożyczeniu mogło być „несколько искажено”? Czy wokalizm ros. *-нта-* = pol. *-nta-* nie sugeruje, że wyraz ros. < pol. lub na odwrót? Nota bene, trzeba być w wielkiej potrzebie etymologicznej, żeby odwoływać się do wyjaśnienia poprzez zniekształcenie nieistniejącego wyrazu. Doprawdy nie wiem, dlaczego recenzent zwłaszcza tę etymologię nam poleca.

goś szamerunku (a choćby i z cennymi guzami)” miało oznaczać speszenie (się) czy wprawienie (siebie lub kogoś) w zakłopotanie.

Rzecz zaczyna się nieco wyjaśniać (acz bez związku z bekieszą), jeśli spojrzeć się do słownika Vasmera (1987; Rytter 2016 cytuje go sub „Fasmer” w swej bibliografii, ale skrót ten nie pojawia się w ogóle w zasadniczym tekście studium). Znajdujemy w nim (s.v. *панталык*) informację podaną z pewnym sceptycyzmem, ale jednak uznaną za lepszą niż możliwość turkijska. Jest to mianowicie zinterpretowanie ukr. dial. *панталік(а)* ‘wstęga, taśma’, pol. dial. *pętlik(a)* ‘pętla; tasiemka’, śl. *pántlik*, mor. *pentlík* (obie formy przytoczone bez znaczenia) jako zapożyczeń z austr.-bawar. *pantl* ‘taśma’. Nieco wprawdzie niepokoi ta okoliczność, że po dodaniu słowiańskiego sufiksu *-ik* oczekiwano by raczej postaci *pantlik* (~ **pantlyk*), które rzeczywiście odnajdujemy w formie słowackiej i morawskiej, ale derywacja taka nie wyjaśnia powstania wariantów trzysylabowych jak pol. *pantałyk*. Trudność tę można jednak przezwyciężyć. Forma górnoniemiecka powinna być bowiem raczej zapisana *pantəl* (= niem. lit. *Bandel* ~ *Bändel* ‘wiązadło’ = *Bendel* id [Paul 1961: 82]) i wówczas z **pantəl+ik* bez większego trudu otrzymamy ukr. *пантелі́к*, brus. *панталы́к* i pol. *pantałyk*. W świetle postaci literackiej *Bändel* ~ *Bendel* można by założyć formę górnoniemiecką **pentəl*, która byłaby szczególnie dogodna jako etymon dla mor. *pentlík*. Kwestia fonetyczno-morfologiczna byłaby tym samym rozwiązana, ale nadal pozostaje niejasna semantyka.

Tu pomocna jest informacja, że w dawniejszym języku rosyjskim istniał też zwrot *сбуть с нахвѣ́л/нахвѣ́ѣ* id. Rytter (2016: 19) słusznie porównuje ten wyraz do stpol. *pochwa*, które objaśnia ‘część uprzęży końskiej’. To ogólne znaczenie nic nam jednak jeszcze – właśnie przez swą ogólność – nie mówi. Jednakże Boryś (2005 s.v. *pochwa*) przytacza czeską postać l.mn. *pochvy* z jej archaicznym znaczeniem ‘rzemień podogonowy w uprzęży końskiej’ (co do liczby mnogiej por. wyżej ros. *с нахвѣ́ѣ*). Rzemień ten, zwany dziś po polsku zwykle *podogonie*, przymocowany jest z jednej strony do siodła, a na drugim końcu przechodzi w pętlę, przez którą przekłada się ogon konia. Rzemień podogonowy służy stabilizacji siodła, zwłaszcza w wypadku koni o niezbyt silnie wykształconym kłębie. Siodło bez podogonia – niehamowane przez zbyt niski kłęb – przesunąłoby się niebezpiecznie do przodu, stwarzając zagrożenie dla jeźdźcy, na przykład w czasie skoków albo zjeżdżania w dół po stoku, gdy przód konia jest niżej niż jego zad. Łatwo można sobie wyobrazić, że jeździec w takiej sytuacji czuje się niepewnie, podczas gdy podogonie, stabilizujące pozycję siodła, daje mu właśnie poczucie pewności i bezpieczeństwa.

Łącząc powyższe informacje, pragnąłbym zasugerować następujący scenariusz:

Górnoniemiecki wyraz *pant(ə)l* (? ~ **pent(ə)l*) ‘taśma, element wiążący’ zapożyczony zostaje do języków słowiańskich, w których rozbudowywany jest o sufiks *-ik* (~ *-yk*). Tak powstały derywat ma postaci *pantlik* ~ *pantelyk* ~ *pantałyk*. Wszystkie one używane zapewne były w tym samym znaczeniu: *‘rzemień podogonowy

w uprząży końskiej². Ewentualne skojarzenie z rodziną podobnie brzmiącego wyrazu *pętla* może, choć nie musi, być czynnikiem ułatwiającym zmianę semantyczną z ‘rzemień’ w ogóle na ‘rzemień z pętlą (podogonową) na końcu’. Tak jak w starszym rosyjskim istniało wyrażenie *сбѣтъ с нахвѣи*, dosł. ‘zbić z podogonia (w uprząży)’, tzn. ‘utracić równowagę’ ~ ‘pozbawić równowagi’ (początkowo zapewne w języku jeździeckim i w rozumieniu dosłownym ‘równowaga w siodle’, potem przenośnie *рównowaga* ‘stabilność, zrównoważenie’ → ‘spokój, pewność siebie’), tak w językach, które wytworzyły wyraz *pantałyk*, synonimiczny do ros. *naxbá*, stworzono wyrażenie *zbić z pantałyku*, oparte na dokładnie tym samym obrazie i tym samym przeniesieniu doświadczenia ze świata realiów jeździeckich do świata emocji i stanów psychicznych.

Jak dowodzi cytat z J.I. Kraszewskiego, przynajmniej w języku polskim była początkowo możliwa konstrukcja *zbiłem z pantałyku* w sensie ‘zerwałem się z rzemienia’ (→ ‘straciłem równowagę’ → ‘utraciłem spokój’). Dziś możliwe jest oczywiście tylko użycie przechodnie: *zbić kogoś z pantałyku*. Tu por. pol. *zbić z trasy* ‘1. zejść z obranej trasy; 2. zmusić do zejścia z obranej trasy’.

Nazywam powyższą propozycję nie etymologią, a jedynie scenariuszem, ponieważ nie umiem podać szczegółowych danych co do czasu i miejsca zapożyczenia i nie wiem też, jaka była trasa wędrówek derywatu wśród języków słowiańskich³.

- 2 Recenzent słusznie zauważa, że nie ma dowodu na takie znaczenie pierwotne tego wyrazu. Zakładam je na podstawie paralelizmu synonimicznych wyrażeń: pol. *zbić z pantałyku* i ros. *сбѣтъ с нахвѣи/нахвѣи* id., gdzie *naxba/naxby*, tak samo jak stpol. *pochwa* i cz. *pochvy*, oznacza ‘rzemień podogonowy’. Rekonstrukcja ta, jak każda rekonstrukcja w ogóle, może zawierać błąd albo być nawet w całości błędna. Recenzent jednak ani nie nazywa tu żadnego błędu, ani nie daje kontrpropozycji, uniemożliwiając tym samym rzeczową dyskusję. Ponieważ, jak sam piszę w ostatnim akapicie, uważam ten artykuł za *propozycję*, a nie za gotową pod każdym względem etymologię, podlega ona oczywiście dyskusji, a przyjmowana przeze mnie semantyka jest konkretną propozycją, którą wolno korygować, o ile się potrafi przedstawić lepszą.
- 3 Recenzent pisze w tym kontekście następująco: „[...] stosowny frazeologizm najpierw pojawił się w języku ukraińskim, już na samym początku XVIII wieku, w rosyjskim i polskim znacznie później, dopiero w XIX w., to chyba coś mówi o pochodzeniu polskiego frazemu”. Niezupełnie. Czy chronologia konieczne coś mówi o pochodzeniu i uznaniu formy ukraińskiej za wyjaśniającą to pochodzenie – to są rzeczy w najwyższym stopniu sporne, ale nie na tym miejscu trzeba by ten spór prowadzić. Tym bardziej że ja sam też najchętniej bym widział w wyrażeniu polskim refleks wyrażenia ukraińskiego, gdyby to tylko było realne i pewne. W języku ukraińskim wyraz nasz występuje bowiem w zasadzie w dwóch wypadkach: albo jako człon zwrotu *збити з пантелику*, albo jako apelatyw ze znaczeniem ‘haczyk na ubrania’ (Kuzela, Rudnykij 1987: 539a). Należałoby w tej sytuacji najpierw wyjaśnić stosunki na gruncie ukraińskim. Czy znaczenie ‘haczyk na ubrania’ oraz zwrot typu ‘zbić z haczyka’ nadają się semantycznie na podstawę zwrotu o znaczeniu ‘być skonfundowanym’ > ‘skonfundować’? Bo jeśli się nie nadają, a w każdym razie autorzy ukraińskiego słownika etymologicznego (Mel’nyčuk 2003: 278) mają tu wątpliwości, to trzeba je oddzielić od *збити з пантелику*, czyli że w ukraińskim nie ma apelatywu, który mógłby być podstawą zwrotu frazeologicznego. A dopóki się takiego apelatywu nie znajdzie lub jego braku nie wyjaśni, chronologia nie będzie miała większego znaczenia, bowiem wystarczy, że w polszczyźnie

Dopóki nie ustali się tych detali, trzeba się będzie niestety wciąż liczyć z koniecznością wprowadzenia kiedyś jeszcze korekt. Mam jednak nadzieję, że istota tej propozycji, tzn. podany powyżej scenariusz, nie ulegnie zasadniczym zmianom.

Skróty

austr.-bawar. – austriacko-bawarski; azerb. – azerbejdżański; brus. – białoruski; cz. – czeski; dial. – dialektalny; lit. – literacki; mor. – morawski; niem. – niemiecki; pol. – polski; ros. – rosyjski; sła. – słowacki; stpol. – staropolski; ukr. – ukraiński

Literatura

- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- ČERNÝCH P.JA., 1993 [= П.Я. Черных], *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1, Москва.
- KUZELA Z., RUDNYČKYJ J.B., 1987, *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden.
- MEL'NYČUK O.S., 2003 [= O.C. Мельничук], *Етимологічний словник української мови*, т. 4, Київ.
- PAUL H., 1961, *Deutsches Wörterbuch*, red. A. Schirmer, Halle (Saale).
- RYTTER G., 2016, *Fraz. zbić z pantałyku 'stropić kogo, pozbawić pewności siebie'*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” LI, s. 15–24, [on-line:] <https://doi.org/10.11649/sfps.2016.002>.
- STACHOWSKI S., 2013, *Słownik historyczno-etymologiczny turczyzmów w języku polskim*, Kraków.
- URS: Kyryčenko I.M. (red.) [= I.M. Кириченко], *Українсько-російський словник*, Київ 1961.
- VASMER M., 1987 [= M. Фасмер], *Этимологический словарь русского языка*, т. 3, Москва.

Polish *pantałyk* and its Eastern Slavic, Slovak, and Moravian counterparts.

Remarks about the origin

Summary

The Polish word *pantałyk* is only used in the expression *zbić z pantałyku* ‘put sb off his stride, confuse, upset, disconcert’ (lit. ‘strike sb off the *pantałyk*’). The original meaning and the etymology of the word have been unknown, and this is also valid for Moravian, Slovak and Eastern Slavonic. This author argues that it primarily was a riding term ‘crupper’, composed of a German loanword with a Slavonic suffix.

zwrot ten był długo poczuwany jako plebejski, żeby nie był odnotowywany w szanującym się piśmiennictwie i był pomijany w słownikach. Podobnie słownictwo rzemieślnicze czy flisackie (a tym bardziej taka frazeologia) istniało w języku dużo wcześniej, niż je poświadczono na piśmie.